

९. 'आदिवासी समुदायातील मानव विकास निर्देशांकाचे मूल्यांकन' - विशेष संदर्भ नंदुरबार जिल्हा

प्राचार्य. डॉ. दिलीप रामभाऊ जगताप

कै. अण्णासाहेब पितांबर शंकर वाडिले, कला महाविद्यालय, थाळनेर, ता. शिरपूर, जि. धुळे.

प्रा. रामदास रमेश वसावे

सहाय्यक प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग, पद्मभूषण वसंतरावदादा पाटील महाविद्यालय, कवठे महांकाळ, जि. सांगली.

सारांश

मानव विकास निर्देशांकाचा संयुक्त राष्ट्र विकास कार्यक्रमाने १९९० च्या अहवालात मानव विकास निर्देशांक तयार केला होता. ही एक प्रगती मानली जाते जी सामाजिक-आर्थिक विकासासाठी संदर्भ म्हणून देशातील नागरिकांचे सरासरी आयुर्मान, शिक्षण व दरडोई उत्पन्न हे तीन घटक वापरले जातात. आदिवासी समाजाचे सामाजिक आणि आर्थिक स्तरावरचे विद्यमान स्थितीचे विश्लेषण. शिक्षा, आरोग्य, आणि उत्पन्नाच्या बाबतीत आदिवासी समाजाच्या विविध समस्या इत्यादी.

प्रस्तावना

मानवी विकास निर्देशांक हा जगातील विविध देशांचे विकसित, विकसितशील व अविकसित असे वर्गीकरण करण्यासाठी वापरला जातो. हा निर्देशांक तयार करण्यासाठी देशातील नागरिकांचे सरासरी आयुर्मान, शिक्षण व दरडोई उत्पन्न हे तीन घटक वापरले जातात.

इ.स. १९९० साली पाकिस्तानी अर्थतज्ञ महबूब उल हक आणि भारतीय अर्थतज्ञ अमर्त्य सेन यांनी मानवी विकास निर्देशांकाची निर्मिती केली व तेव्हापासून हा निर्देशांक संयुक्त राष्ट्रे विकास कार्यक्रम ही संयुक्त राष्ट्रांची संस्था मानवी विकास अहवाल तयार करण्यासाठी वापरला जातो. महबूब उल हक यांना "मानव विकास निर्देशांकाचे जनक" म्हणून संबोधले जाते. १९९० पहिल्या मानवी विकास अहवालात मानवी कल्याणासाठी प्रगती करण्याचा एक नवीन दृष्टीकोन सादर केला. १९९० मध्ये पहिला मानवी विकास अहवाल प्रकाशित करण्यात आला.

मानव विकास निर्देशांक (HDI) बदल माहिती

- मानव विकास निर्देशांक हा देशाच्या आर्थिक आणि सामाजिक विकासाची पातळी मोजण्यासाठी वापरला जातो.
- हा निर्देशांक संयुक्त राष्ट्र विकास कार्यक्रमाने विकसित केला आहे.
- हा निर्देशांक आयुर्मान, शिक्षण आणि दरडोई उत्पन्न या तीन स्वतंत्र निर्देशांकांचा वापर करून तयार केला जातो.
- मानव विकास निर्देशांक (HDI) च्या आधारे देशांची कामगिरी आणि जागतिक पातळीवरील स्थान निश्चित केले जाते.

- मानव विकास निर्देशांक (HDI) च्या आधारे देशाच्या सर्वांगीण विकासाचे मूल्यांकन केले जाते.

"आदिवासी समुदायातील मानव विकास निर्देशांकाचे मूल्यांकन" हा एक संशोधनाचा महत्त्वाचा विषय आहे. जे आदिवासी समुदायाच्या सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक विकासाची स्थिती समजून घेण्यास मदत करतो. मानव विकास निर्देशांक (Human Development Index - HDI) हे एक असे उपकरण आहे जे व्यक्तींच्या जीवनमानाचा, आरोग्याच्या स्थितीचा, शिक्षणाचा आणि आर्थिक स्थिरतेचा विचार करून त्यांच्या विकासाची मोजणी करत असतो. आदिवासी समुदायांचे ऐतिहासिक पार्श्वभूमी ही देशातील इतर समाजाच्या मानाने विभिन्न स्वरूपाची आहे. आदिवासी समुदायाच्या सामाजिक आणि सांस्कृतिक जीवनशैलीचे महत्त्व जागतिक पातळीवर वाढतांना दिसत आहे. कारण आदिवासी समुदाय पर्यावरण व निसर्गाचा रक्षणकर्ता आहे त्यामुळे तो निसर्गाच्या सानिध्यात राहणे पसंत करतो. परंतु नैसर्गिक जीवन जगात असतांना मानव विकासाच्या व जीवनावश्यक पायाभूत सुविधांच्या पासून वंचित राहिला आहे. त्यामुळे विकासाच्या मुख्य प्रवाहातून आदिवासी समुदाय बाहेर होत गेला आणि मानव विकास निर्देशांक काय असते याची कल्पनासुद्धा निर्माण झाली नाही. त्यामुळे मानव विकास निर्देशांक व त्याचे महत्त्व आणि उपयोगिता याची जनजागृती निर्माण करणे आवश्यक आहेत. कारण राष्ट्राच्या एकुण मानव विकास निर्देशांक मोजतांना सर्व समाज घटकांचा एकत्रित विचार केला जातो. त्यामुळे काही विशिष्ट समुदायाला विकास गतीत मागे ठेऊन देशाचा आर्थिक व सामाजिक विकास साध्य करता येणार नाही.

शोधनिबंध उद्दिष्टे

१. आदिवासी समाजाचे शिक्षण, आणि आर्थिक स्थितीचे विश्लेषण विश्लेषण करणे.
२. आदिवासी लोकांच्या मानव विकास निर्देशांकाचा संदर्भात आरोग्य स्थितीचा अभ्यास करणे.
३. आदिवासी बहुल जिल्यातील मानव विकास निर्देशांकाचा आढावा घेणे.
४. अनुसूचित भागात मानव विकास निर्देशांक सुधारण्यासाठी उपाय सुचविणे.

संशोधनाचे गृहीतके

१. आदिवासी बहुल जिल्ह्यात मानव विकास निर्देशांकाचा निम्न स्तर आहे.
२. आदिवासी अतिदुर्गम भागात पायाभूत सुविधांचा अभाव आहे.
३. आदिवासी भागात रोजगार साधनांची कमतरता आहे.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत शोध निबंधात निरीक्षणात्मक व सर्व्हेक्षण संशोधन पद्धतीचा वापर केला असून तथ्य संकलनासाठी काही प्राथमिक सामग्री व दुय्यम सामग्रीत यात संदर्भग्रंथ, शोधनिबंध, वर्तमानपत्र, इंटरनेट, सरकारचे आरोग्यविषयक संकेतस्थळ, आरोग्यविषयक नियतकालिके, मासिके व विविध आरोग्यविषयक लेखांचा इत्यादीचा वापर केला आहे.

माहितीचे विश्लेषण**मानव विकास निर्देशांक (HDI) मध्ये भारताची स्थिती**

मानव विकास निर्देशांक (HDI) च्या आधारे भारताचा विकास मोजला जातो. या निर्देशांकात भारताची स्थिती चिंताजनक आहे. १९९० ते २०२२ दरम्यान, भारताचे मानव विकास निर्देशांक मूल्य ०.४३४ वरून ०.६४४ पर्यंत बदलले. २०२२ मध्ये भारताचे मानव विकास निर्देशांक मूल्य ०.६४४ होते. २०२१ मध्ये मानव विकास निर्देशांक मूल्यात घसरण झाल्यानंतर आणि गेल्या काही वर्षांच्या नंतर, भारताचे मानव विकास निर्देशांक मूल्य २०२२ मध्ये ०.६४४ पर्यंत वाढले आहे. आणि २०२३-२४ मध्ये ०.६४४ एवढे स्थिर असून जागतिक मानव विकास निर्देशांकात भारत १३४ व्या क्रमांकावर आहे. जगातील १९३ देशांमध्ये भारताचा १३४ वा क्रमांक लागतो ही किती शोकांतिकेची बाब आहे. त्यावरून आपल्या लक्षात येते कि संपूर्ण देशाची अवस्था अशी असेल तर विकासाच्या प्रवाहातून अलिप्त राहिलेल्या आदिवासी समुदायाची काय स्थिती असेल याचा अभ्यास करणे गरजेचे आहे.

मानव विकास निर्देशांक (HDI) मध्ये नंदुरबार जिल्ह्याची स्थिती

नंदुरबार जिल्ह्यांचा विचार करता एकुण मृत्युदर, माता मृत्युदर, बाल मृत्युदर, अर्भक मृत्युदर, कुपोषण इत्यादी घटकांचा विचार केला तर शहरी भागांपेक्षा ग्रामीण भागातील लोकांची आरोग्य स्थिती बिकट असल्याचे लक्षात येते. सातपुड्यातील अतिदुर्गम भागातील आदिवासी जिल्ह्यात एकुण मृत्युदर, माता मृत्युदर, बाल मृत्युदर, अर्भक मृत्युदर, कुपोषण व इतर आरोग्याच्या समस्या मोठ्या प्रमाणात उद्भवलेल्या आहेत. राज्यात दर वर्षी हजारो बालमृत्यूंची नोंद होते. यात बहुतांश मृत्यू राज्यातील १६ आदिवासीबहुल जिल्ह्यांतच आहेत.

नंदुरबार जिल्ह्याचा विचार केला असता मार्च २०२३ दरम्यान तपासणी केलेल्या एक लाख ४३ हजार ११५ पैकी सुमारे ३४ हजार १३६ बालके मध्यम, तर १० हजार ९३ बालके तीव्र कुपोषित आढळल्याचे महिला व बालकल्याण विभाग सांगतो. एप्रिल २०२२ अखेर झालेल्या सर्वेक्षणात जिल्ह्यात सुमारे १५ हजार २५३ इतके बालविवाह झाले. केंद्र व राज्य सरकार कुपोषण निर्मूलनाच्या नावाखाली इतका खर्च करते; परंतु त्याची ठोस अंमलबजावणी मात्र होताना दिसत नाही. २०२२-२३ च्या अहवालानुसार राज्यात सुमारे ३३ हजार ७०० कुपोषित बालके आढळली आहेत. त्यांपैकी सुमारे २४ हजार इतकी एकट्या नंदुरबार जिल्ह्यात असल्याने कुपोषणाच्या बाबतीत जिल्हा राज्यात प्रथमस्थानी आणून ठेवणाऱ्या अधिकाऱ्यांवर शासन कारवाई का करत नाही, असा सामान्य आदिवासी जनतेत प्रश्न निर्माण होत आहे.

राज्यात कुपोषण व बालमृत्यूचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत असून, देशाच्या स्वातंत्र्यापासून ते आजपर्यंत बालमृत्यू रोखणे व कुपोषण निर्मूलन या माथ्याखाली हजारो कोटी खर्च करणारे सरकार अद्यापपर्यंत यावर मात करू शकले नाही. हा खरेच संशोधनाचा विषय असल्याचे दिसून येते. एकीकडे स्वातंत्र्याच्या ७५ वर्षेपूर्तीचे बिगुल वाजविले जात असताना आदिवासी समाजावर मात्र नियमित अन्याय केला जातो, हे देशात घडलेल्या विविध घटनांतून समोर आले आहे. एकीकडे केंद्र व राज्य शासन बालमृत्यूवर आळा

बसावा याकरिता अनेक उपाययोजना करत असल्याचे भासवून कोट्यवधींचा निधी खर्ची पाडत असताना २०१९ ते २०२३ दरम्यान सुमारे ३७ हजार २९२ इतक्या बालमृत्यूंची नोंद शासनदरबारी आहे

नंदुरबार हा जिल्हा आदिवासी जिल्हा म्हणून ओळखला जातो आणि या जिल्ह्यात स्थलांतर, कुपोषण आणि आरोग्याच्या समस्यांनी ग्रासलेला आहे. तरीदेखील सातपुडा पर्वत रांगेतील नंदुरबार जिल्हा काही वर्षांपासून अडथळ्यांवर मात करून प्रगतीच्या पायऱ्या चढू लागला आहे. आपली मागासलेपणाची ओळख पुसण्यासाठी प्रयत्नशील आहे. मुद्रा कर्ज योजनेतून युवकांना स्वयंरोजगारास प्रोत्साहन देऊन स्थलांतराच्या समस्येवर उत्तर शोधले जात आहे. उद्योगधंदे आणि रोजगाराअभावी होणारे स्थलांतर रोखण्यासाठी वेगवेगळे प्रयत्न सुरू असून मुद्रा कर्जाच्या माध्यमातून उद्योजकांना मिळालेली बळकटी त्याचेच फलित मानले जात आहे. शासनाच्या अनेक आरोग्य विषयक सेवा व विविध योजनांमुळे लोकांचा जीवनमानात सुधारणा होऊन सामाजिक व आर्थिक प्रगतीला चालना मिळत आहेत. परंतु त्या लोकसंख्यांच्या मानाने फार कमी प्रमाणात आहेत. उद्योगधंद्यांचा अभाव असताना शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात वाढ करून दाखवण्याची कृषी विभागाने केलेली किमया आणि तुटपुंज्या मनुष्यबळावर प्रशासनाकडून जिल्ह्याचा गाडा ओढण्याची लगबग, यातून नंदुरबार जिल्हा विकासाच्या दिशेने कशा प्रकारे मार्गक्रमण करत आहे, ते स्पष्ट होते. धुळे जिल्ह्यातून एक जुलै १९९८ रोजी विभक्त होऊन निर्माण झालेला नंदुरबार जिल्हा आता २७ वर्षांचा होऊ घातला आहे. तरीदेखील उद्योगधंदे आणि रोजगाराअभावी होणारे स्थलांतर रोखण्यासाठी प्रशासनाची सातत्याने धडपड सुरू आहे. मागील पाच वर्षांत जिल्ह्यातील २८ हजार ६१६ उद्योजकांना मुद्रा लोनच्या माध्यमातून ३४० कोटी ७८ लाखांचा कर्ज पुरवठा करण्यात आला. मुद्रा कर्ज योजनेतून स्थानिक स्तरावर रोजगारनिर्मितीचे प्रयत्न खऱ्या अर्थाने आशेचा किरण ठरत आहेत. तसेच जिल्ह्यातील दळणवळण सुधारण्यासाठी रस्ते निर्मितीवर भर दिला गेला आहे. तीन वर्षांत जिल्ह्यांत राष्ट्रीय महामार्ग, प्रमुख राज्यमार्ग, जिल्हा रस्ते, ग्रामीण रस्ते याप्रमाणे सात हजार ५३६ किलोमीटर रस्त्यांची बांधणी करण्यात आली आहे. आदिवासीबहुल भागातील आश्रमशाळांचे रूप बदलण्यात आले. जिल्ह्यातील दोन्ही प्रकल्पांतील बहुसंख्य आश्रमशाळा आणि वसतिगृहांच्या नव्या इमारती बांधण्यात आल्या. केवळ वास्तू उभ्या करण्यावर न थांबता त्यातून आदिवासी विद्यार्थ्यांना दर्जेदार आणि सर्वांगीण शिक्षण मिळावे, यासाठी प्रशासन प्रयत्नरत आहे.

राज्यात मानव विकास निर्देशांकात सातत्याने खालच्या क्रमांकावर राहिलेला नंदुरबार जिल्हा विकासाची भरारी घेत असताना त्यास पाठबळाची गरज आहे. राज्यात मिरची उत्पादनात अग्रेसर मानल्या जाणाऱ्या नंदुरबारमध्ये चिली पार्कसारख्या प्रकल्पांना चालना मिळण्याची आवश्यकता आहे. मिरची, कापूस, ऊस, पपई, सोयाबीन आणि कडधान्य उत्पादन यांचा जिल्ह्याच्या आर्थिक विकासात हातभार लागत आहे. असे असले तरी हा जिल्हा मानव विकासाच्या अनेक घटकांची कमतरता असल्यामुळे लोकांचे जीवनमानात पाहिजे त्या प्रमाणात सुधारणा झालेली नाही.

महाराष्ट्र राज्याची विविध जिल्ह्यांची सापेक्ष मानवी विकास स्थिती: सन २०११

जिल्हा	मानव विकास निर्देशांक २०११	मानव विकास सापेक्ष श्रेणी
नंदुरबार	० ६०४.	निम्न मानव विकास स्तर
गडचिरोली	०६०८.	
वाशिम	०६४६.	
हिंगोली	०६४८.	
उस्मानाबाद(धाराशिव)	०६४९.	
नांदेड	०६५७.	
जालना	०६६३.	
लातूर	०६६३.	
धुळे	०६७१.	
बीड	०६७८.	
परभणी	० ६८३.	
बुलढाणा	०६८४.	
यवतमाळ	० ७००.	
गोंदिया	०७०१.	
अमरावती	०७०१.	
भंडारा	०७१८.	
चंद्रपूर	०७१८.	
अहमदनगर	०७२०.	उच्च मानव विकास स्तर
अकोला	०७२२.	
वर्धा	०७२३.	
जळगाव	०७२३.	
औरंगाबाद (संभाजीनगर)	०७२७.	
सोलापूर	०७२८.	
रत्नागिरी	०७३२.	
सातारा	०७४२.	अति उच्च मानव विकास स्तर
सांगली	० ७४२.	
नाशिक	० ७४६.	
सिंदुदुर्ग	०७५३.	
रायगढ	०७५९.	
कोल्हापूर	०७७०.	
नागपूर	०७८६.	

ठाणे	०८००.	
पुणे	०८१४.	
मुंबई	०८४१.	
महाराष्ट्र	०७५२.	

Maharashtra Human Development Report 2012

वरील तक्त्यावरून असे लक्षात येते की सन २०११ च्या जनगणनेचा विचार करता महाराष्ट्र राज्यातील बहुतेक सर्वच आदिवासी बहुल लोकसंख्या असलेल्या जिल्ह्यातच सर्वात कमी म्हणजे निम्न मानव विकास निर्देशांक आहेत. त्यात नंदुरबार, गडचिरोली, वाशिम, हिंगोली, धुळे इत्यादी त्यातही नंदुरबारचा ०.६०४ एवढा सर्वात कमी आहेत. मध्यम मानव विकास निर्देशांक स्तराचा विचार करता अमरावती, भंडारा, चंद्रपूर, गोंदिया, जळगाव हे काही आदिवासी लोकसंख्या असलेल्या जिल्ह्यांचा समावेश आहे. एकंदरीत विचार करता अनेक आदिवासी समुदाय वसलेल्या भागात राज्यातील मानव विकास निर्देशांकापेक्षा कमी व निम्न मानव विकास निर्देशांक आहेत. त्याचबरोबर उच्च मानव विकास स्थर व अतिउच्च मानव विकास स्थर असलेल्या जिल्ह्यामध्ये एकाही आदिवासी बहुल लोकसंख्या असलेल्या जिल्ह्याचा समावेश होतांना दिसत नाही यावरून असे लक्षात येते की आदिवासी व बिगर आदिवासी लोकसंख्या असलेल्या भागात प्रादेशिक, आर्थिक, सामाजिक विकासातील विषमता फार मोठ्या प्रमाणात दिसून येते.

आदिवासी समाजाच्या मानवी विकास निर्देशांक कमी असण्याचे प्रमुख कारणे

सुयोग्य आरोग्य सेवांचा अभाव

नंदुरबार जिल्ह्यात एकूण १५ रुग्णालये, ०१ विशेष रुग्णालये कॅन्सर व टीबी, ६४ प्रसूतिगृहे, ६० प्राथमिक आरोग्य केंद्र २९० उपकेंद्र, २७१ डॉक्टर, ६३१ परिचारिका असून जिल्ह्याची एकूण लोकसंख्या १३७२९१९ एवढी असून तसेच जिल्ह्यातील बराचसा प्रदेश अतिदुर्गम असल्यामुळे शासकीय आरोग्य सेवा लोकसंख्येचा मानाने कमी प्रमाणात आहेत

शिक्षणाची कमी पातळी

२०११ च्या जनगणनेनुसार राज्यात सर्वात कमी साक्षरतेचा जिल्हा म्हणून नंदुरबार प्रचलित आहे. जिल्ह्यात ६४.३८ साक्षरता असून पुरुष साक्षरता ७२.१७% आणि महिला साक्षरतेचे प्रमाण ५६.४७% इतक्या कमी प्रमाणात आहे.

रोजगाराच्या समस्या आणि स्थलांतर

जिल्ह्यात एकही मोठा शासकीय उद्योग किंवा प्रकल्प नसल्यामुळे तसेच अतिदुर्गम भागात सकल शेती योग्य जमीन नसल्यामुळे जिल्ह्यात अजूनही ७२% लोक दारिद्र्य रेषेखालील आहेत. त्यामुळे आदिवासी लोकांची दारिद्र्याची भीषण समस्या आहे. तसेच रोजगारासाठी गुजरात राज्यात हंगामी स्थलांतर मोठ्या प्रमाणात होत आहे. हे राज्याचा दृष्टीने धोक्याची स्थिती आहे.

पायाभुत सुवूधांचा अभाव

जिल्ह्यात प्रादेशिक व भौगलिक विषमता जास्त असल्यामुळे अनेक भागात अजूनही जीवनावश्यक पायाभुत सुविधा मिळाल्या नाही. किंवा काही ठिकाणी मिळाल्या आहेत तेथे पुरेशा प्रमाणात नाहीत त्यामुळे आरोग्य सुविधा , शासकीय योजना व विविध प्रकल्प सुरु करण्यात अतिदुर्गम भागामध्ये अडचणी निर्माण होतांना दिसून येतात.

परंपरागत शेती व्यवसाय

जिल्ह्यात ७० % आदिवासी लोकसंख्या असून या लोकांचा प्रमुख व्यवसाय शेती हाच आहे. परंतु शेती करत असतांना शेतीसाठी लागणारे आदाने किंवा साहित्य हे परंपरागत असल्याने बहुतांश शेती ही परंपरागत उदरनिर्वाह पद्धतीची केली जाले. आधुनिक शेती साधने व यंत्राचा कमी प्रमाणात वापर केला जातो. त्यामुळे शेती उत्पन्नाची पातळी वाढतांना दिसत नाही.

शासकीय, प्रशासकीय भ्रष्टाचार

नंदुरबार हा आदिवासी लोकांचा जिल्हा असल्यामुळे आदिवासी लोककल्याणासाठी मोठ्या प्रमाणात विविध शासकीय योजना व विशेष निधीची तरतूद केली जाते. परंतु त्या योजनांची अंमलबजावणी करत असतांना मोठ्या प्रमाणात राजकीय व प्रशासकीय अधिकाऱ्यांकडून भ्रष्टाचार केला जातो त्यामुळे लोकांना त्या योजनेचा लाभ पुरेशा प्रमाणात मिळत नाही. म्हणून आदिवासी लोकांच्या कल्याणात वाढ झाली नाहीत.

सावकारांचे वर्चस्व

जिल्ह्यातील आदिवासी लोकांना शेतीकरिता बी बियाणे, खते, शेती उपकरणे व शेतीतील हंगामी खर्च भागविण्यासाठी पैशांची गरज असते ही गरज पूर्ण करण्यासाठी राष्ट्रीयकृत बँकेच्याकडून कर्ज उपलब्ध होत नाही. तसेच बँकाच्या किचकट कर्ज प्रक्रियेमुळे अनेक लोक सावकार किंवा सोने- चांदीच्या दुकानदाराकडे आपल्याकडील सोने- चांदी किंवा जमीन गाहाण (तारण) ठेऊन कर्ज मिळविले जाते ते कर्ज देतांना हे सावकार किंवा दुकानदार ४० ते ५० टक्के दराने व्याज वसूल करून मोठ्या प्रमाणात आदिवासी लोकांचे आर्थिक शोषण केले जात आहेत.

निष्कर्ष

१. आदिवासी समुदायाचे मानव विकास निर्देशांक इतर समाजाच्या तुलनेत निम्न स्तरावर आहे.
२. रोजगार साधनांचा कमतरतेमुळे उत्पन्नाच्या बाबतीत आदिवासी समाजाची प्रगती निम्न आहे त्यामुळे दारिद्र्याचे प्रमाण अधिक दिसून येत आहेत.
३. आदिवासी बहुल जिल्ह्यांमध्ये साक्षरतेचे प्रमाण कमी प्रमाणात दिसून येत आहेत.
४. आदिवासी व बिगर आदिवासी लोकसंख्या असलेल्या भागात प्रादेशिक, आर्थिक, सामाजिक विकासातील विषमता फार मोठ्या प्रमाणात दिसून येते.
५. जिल्ह्यात अतिदुर्गम भागात पायाभुत सुविधांची कमतरता अधिक आहे.

६. जिल्ह्यात उद्योगाच्या कमतरतेमुळे स्थलांतराचे प्रमाण वाढत आहे.

शिफारसी

१. आदिवासी समुदायाच्या विकासासाठी रोजगार निर्मिती यामध्ये वाढ करणे .
२. सरकार आणि अन्य संघटनांकडून कशा प्रकारे अधिक प्रभावी पावले उचलली जाऊ शकतात
३. नंदुरबार जिल्ह्यातील आदिवासी समुदायाचा मानव विकास निर्देशांक सुधारणा आवश्यक आहेत त्यासाठी विशेष प्रयत्न करण्यात यावेत.
४. आदिवासी समुदायाचे आरोग्य जीवन सुधारण्यासाठी विशेषतः महिलांच्या व बालकांच्या आरोग्यासाठी विशेष उपयोजना तयार करणे.
५. केंद्र व राज्य सरकारच्या अर्थसंकल्पात विशेष तरतूद करून महिलांच्या व बालकांच्या आरोग्यासाठी निधीची पूर्तता करण्यात यावी.
६. सावकाराचे उच्चाटन करून कमी व्याजात सरल पद्धतीने राष्ट्रीय व सहकारी बँकेमार्फत शासकीय कर्जाची सोय उपलब्ध करून देण्यात यावी.

संदर्भ सूची

१. <https://sdgs.un.org/partnerships/tribal-hdi-development>
२. Tribal HDI Development: Assessing the Human Development Index in Tribal Communities
३. <https://www.loksatta.com/nashik/loksatta-district-index-nandurbar-district-self-employment-progress-css-98-4940667/> सोमवार, १० मार्च, २०२५
४. https://mahasdb.maharashtra.gov.in/docs/pdf/mhdr_2012.pdf
५. chahalacademy.com
६. “ राष्ट्रीय आरोग्य धोरण आणि आदिवासी लोकांच्या आरोग्याविषयक स्थितीचा अभ्यास ” -विशेष संदर्भ नंदुरबार जिल्हा. शोध निबंध - डॉ. दिलीप रामभाऊ जगताप
७. .महाराष्ट्रातील नंदुरबार जिल्ह्यातील आदिवासी मुलांची आरोग्य आणि पोषण स्थिती-अभिजित बनसोडे प्रकाशित लेख गुरुवार, मे 23, 2019
१. जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन २०२० जिल्हा नंदुरबार, जिल्हा अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन. स्रोत: १.जिल्हा शल्य चिकित्सक, सामान्य रुग्णालय नंदुरबार